

Een filosofische liefdesaffaire?

De briefwisseling tussen Heidegger en Arendt

De titel is fraai gevonden, het idee erachter spannend en origineel. Ik viel er dan ook meteen voor in de boekwinkel: *Heideggers kinderen* – Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse van Richard Wolin onderzoekt de politiek-filosofische invloed die de grote Duitse leermeester op het latere denken van zijn studenten heeft uitgeoefend. Met name Heideggers flirt met het nazisme krijgt hierbij groot gewicht. Wolins vraag is of er ondanks hun felle antifascisme toch nog niet sporen van dit denken bij zijn vroegere joodse leerlingen zijn terug te vinden. Dat klinkt uitdagend en verrassend. Wie dan nog op de flaptekst van de Nederlandse vertaling leest dat volgens *The New York Times Book Review* dit ‘een provocatieve en erudiete studie’ is die ‘een richtlijn is voor ieder die een onderlegd, maar voorzichtig standpunt over Heideggers invloed wil innemen’, gaat voor de bijl. Voor mij als Arendt-fan gold dit in elk geval.

Thuisgekomen begon ik het hoofdstuk over Arendt direct te lezen. De rode oortjes maakten echter al gauw plaats voor een rode waas van boosheid en verontwaardiging. Citaten van Arendt blijken niet te kloppen, haar centrale ideeën zijn Wolin kennelijk onbekend en zijn felle aanval op Arendts ondemocratische politieke opvattingen en joodse zelfhaat berust vooral op psychologisering van haar gedachtegoed. Voor zijn interpretatie neemt Wolin Arendts briefwisseling met Heidegger, die als docent ook haar minnaar was, als uitgangspunt. Om de kop van de positieve bespreking van Hans Driessen in de *Volkskrant* (30-5-2003) te citeren: ‘Hannah Arendts obsessieve bewondering voor Martin Heidegger’ zou haar hele wijsgerige oeuvre in ondemocratische zin zodanig hebben gekleurd dat ze zelfs de nazi-misdaden vergoelijkte door te stellen dat Auschwitz ‘overal zou kunnen gebeuren’ en niets met specifieke ontwikkelingen in Duitsland te maken had.

En passant veegt Wolin de vloer aan met Dana Villa’s doorwrochte studie *Arendt and Heidegger. The fate of the political*. Dit zou een gedecontextualiseerde benadering zijn die geen rekening hield met de ‘antidemocratische context waarin Arendts politieke filosofie ontstond’ (315). Wie Villa’s werk ook maar oppervlakkig doorbladert, kan gemakkelijk constateren dat deze algemene aantijging niet klopt. Over blijft dat zij inderdaad niet uitgaat van een psychologische duiding van de relatie van Arendt tot Heidegger als context en achtergrond van Arendts politieke filosofie. Daarvoor had ze ook niet veel materiaal ter beschikking. De briefwisseling tussen Arendt en Heidegger waar Wolin zoveel werk van maakt, verscheen tenslotte pas in 1998, Villa’s studie dateert uit 1996. Is de inhoud van deze briefwisseling van zoveel gewicht, dat zij onze

oordelen over het denken van Arendt ingrijpend wijzigt? Ik heb al gesuggereerd dat Wolin dit in elk geval allesbehalve overtuigend beargumenteert. Voordat ik nader op het belang van de briefwisseling inga, moet ik eerst de aantijgingen tegen Wolin die ik hierboven deed, enigszins rechtvaardigen.

Om maar met een citaat te beginnen dat ook de recensie in de *Volkskrant* kleurt, Hannah Arendt zou volgens Wolin 'tot het allerlaatste moment aan Heideggers betovering zijn onderworpen'. In 1974, een jaar voor haar dood, schreef ze hem in nauwelijks verhulde code: 'Niemand kan een lezing geven zoals jij, en ook vóór jou was niemand daartoe in staat.' Dit klinkt inderdaad heftig, het lijkt of een oude vrouw terugblijkt op een leraar die niet alleen intellectueel, maar volgens Wolin kennelijk ook erotisch een onuitwisbare indruk op zijn jonge studente heeft gemaakt. Als je dan echter de verwijzing opslaat (*Briefe*, p.150) blijkt die niet te kloppen. Dan ga je als lezer maar wanhopig aan de slag met de jaartallen en beland je ten slotte 100 pagina's verder bij een filosofische discussie over de vrijheid van de wil bij Kant. Arendt schrijft: 'Entscheidend wichtig für mich war die ausführliche Kant-Interpretation im Freiheits-Manuskript. Wie du liest, liest keiner und hat auch niemand vor dir gelesen.' Waarna de discussie over Kant wordt vervolgd. Hoever moet je in de psychologische duiding gaan om achter deze gedachtewisseling over Kant, die verschillende keren in de latere correspondentie terugkomt, een nauwelijks verhulde code van 'obsessieve bewondering' te zien. En hoe slecht moet je vertalen als je van het Duitse lezen in deze context het Engelse *to lecture* maakt? Ten slotte, wie, zoals ik straks zal betogen, vanuit de filosofie naar de correspondentie kijkt in plaats van andersom zal zelfs tot een radicaal tegengestelde interpretatie komen. In haar teksten over Kant blijkt Arendt Heideggers lezing niet over te nemen. Waren haar zinnen niet een vriendelijke manier om Heidegger zonder hem te kwetsen op het idiosyncratische van zijn interpretatie te wijzen?

Nog een voorbeeld van zo'n psychologische duiding, die in dit geval een hoofdthema van Arendts oeuvre totaal miskent, kunnen we vinden in Wolins verwijzingen naar Arendts bij Jaspers geschreven proefschrift *Der Liebesbegriff bei Augustin. Versuch einer philosophischen Interpretation*. Ik ga er maar aan voorbij dat ook hier de paginaverwijzingen niet kloppen, om mij onmiddellijk op de inhoud te concentreren. In een voetnoot op p. 66 van de Engelse vertaling verwijst Arendt naar de wereld zoals die door de *lovers of the world* wordt waargenomen. Iedere Arendt-lezer zal hierin onmiddellijk de centrale thematiek van haar denken dat Young-Bruehl met de mooie titel *For love of the world* heeft samengevat, herkennen. Zo niet Wolin, die verlekkerd kijkt naar deze vroege publicatie waarin volgens hem de invloed van haar geliefde het sterkst moet zijn. De *lovers of the world* moeten dus wel met Arendt en Heidegger te maken hebben. 'Met het intense karakter van hun verhouding en de traumatische manier waarop die beëindigd werd in het achterhoofd is de autobiografische bezieling van Arendts invalshoek niet moeilijk te onderkennen' (68).

Zou geen van de referenten van de Princeton University Press Wolin hebben kunnen wijzen op een beroemde passage die Arendt in *Vita activa (The human condition)* aan

de liefde wijdt (240, 241)? Hier heeft ze het juist over ‘de geliefden (...) die in hun liefde de wereld verzaken’. Liefde, zo stelt ze hier, is ‘krachtens haar wezen onwerelds’. Er bestaat met andere woorden geen groter verschil in Arendts denken dan tussen lovers en lovers of the world. Dat Wolin dit verschil negeert en Heidegger en Arendt tot gezamenlijke ‘lovers of the world’ maakt, doet zelfs de liefde tussen beiden die voor Wolin zo centraal staat, teniet.

Genoeg ergernis voorlopig. Maar misschien moeten we even anticiperen. Deze zomer staat ons van uitgeverij Atlas ook nog de Nederlandse vertaling te wachten van Hannah Arendt en Martin Heidegger van Elzbieta Ettinger. Hierin wordt, aldus de flaptekst, ‘voor het eerst in detail het verhaal verteld van de hartstochtelijke geheime liefdesaffaire tussen twee van de belangrijkste filosofen van de afgelopen eeuw’. Ettinger had inzage gekregen in de correspondentie tussen Arendt en Heidegger voordat die was gepubliceerd. De afspraak was om deze als onderdeel voor een uitgebreide Arendt-biografie te gebruiken. Dit voornemen verdween bij het lezen van de brieven. Ze gebruikte haar kennis om haastig een sensationeel werkje, dat veel succes had, het licht te doen zien. Ursula Ludz, die de *Briefe* een paar jaar later met een afgewogen wetenschappelijke annotatie publiceerde, kan niet anders oordelen dan dat Ettinger een pamflet van lage kwaliteit heeft geschreven (388). Wie zich echter, zeker na de wetenschappelijke uitgave van de *Briefe* wil ergeren, kan binnenkort bij de Nederlandse vertaling van Ettinger terecht. In het vervolg zal ik er ook hier en daar naar verwijzen.

Om het requisitoir tegen Wolin nog kort te besluiten: ik maak mij sterk dat hij de *Briefe* zelfs niet of nauwelijks gelezen heeft. Hij lijkt geheel op Ettingers interpretatie te varen. Al zijn verwijzingen komen overeen met citaten die Ettinger ook geeft. Dat geldt ook voor het centrale onjuiste citaat dat met de psychologiserende duiding die ik al vermeldde, de hele tekst van Ettinger kleurt. Het komt zelfs tweemaal bij haar terug, in de inleiding (7) en op de laatste pagina (131). De oude Arendt zou volgens Ettinger via dit citaat nog wegzwijmelen als ze dacht aan haar eerste ontmoeting met Heidegger, toen hun blikken elkaar in de collegezaal kruisten.

Publieke filosofie en privé-correspondentie

Hierboven zal duidelijk zijn geworden hoezeer het psychologiserend gebruik van privé-correspondentie het filosofische oordeel kan vertroebelen. Kan het dit oordeel ook verrijken? Kan het de toegang tot een filosofisch oeuvre vergemakkelijken, kan het ons helpen om er een breder nieuw zicht op te krijgen? De mislukking van de studies van Wolin en Ettinger sluit een positief antwoord op deze vragen niet uit. Dat neemt niet weg dat er nogal wat obstakels liggen op de weg die tot een positief antwoord zou kunnen leiden. Ik stip er enkele aan die ik specifiek verbind met de *Briefe* die Arendt en Heidegger hebben gewisseld en met de verhouding tussen beide denkers. Genoemde vragen zal ik hierbij betrekken op Arendts filosofie. Niet alleen is deze mij beter bekend dan die van Heidegger, ook is het duidelijk dat de persoonlijke en filosofische invloed vooral door de oudere docent op de jongere studente is uitgeoefend.

Een eerste obstakel ligt in het privé-karakter van de correspondentie. Uit de begintijd van de romance zijn bijvoorbeeld alleen brieven van Heidegger bewaard. Het zijn deels aanwijzingen voor heimelijke afspraken. Heidegger zal zo laat op die plaats zijn en als dat teken klopt, is de kust veilig. Deze kattedelletjes worden soms afgewisseld met liefdesbrieven, waarin Heidegger in algemene zin zijn filosofisch jargon in de strijd werpt om zijn studente te imponeren. Al met al is dit deel van de briefwisseling tamelijk gênant om te lezen.

Heidegger vraagt ook een keer uitdrukkelijk aan Arendt om zijn brieven te vernietigen en ging er kennelijk ook vanuit dat dit gebeurde. Dat heeft Arendt niet of althans maar ten dele gedaan. Moeten we haar daar dankbaar voor zijn? Ik vind het moeilijk om hierover tot een afgewogen oordeel te komen. In elk geval zijn Arendts brieven aan Heidegger waarschijnlijk wel direct door hem vernietigd. We beschikken er tenminste niet over. In een brief van 29 mei 1925 schrijft hij aan zijn 'liefste' dat hij haar laatste brief 'als een diep geheim in zijn ziel zal bewaren'.

Het blijft ondertussen vreemd dat juist Arendt die in haar denken zo'n scherpe scheiding trekt tussen de privé-sfeer en de publieke ruimte, de brieven van Heidegger zorgvuldig bewaarde en documenteerde. Kon zij niet bevroeden dat dit deel van haar nalatenschap ooit openbaar gemaakt zou worden? Bleef ze zozeer trouw aan haar grote jeugdliefde dat zij dit risico op de koop toe nam? Met deze laatste veronderstelling ga ik al op een gevaarlijke wijze psychologiseren. Ik moet namelijk toegeven dat ik geen enkele tekst of uitspraak van haar kan vinden die hierover uitsluitsel geeft. Hoe dit ook zijn mag, het lijkt mij onwaarschijnlijk dat Arendt, die haar 'affaire' met Heidegger haar hele leven strikt uit de publiciteit heeft gehouden, ook maar overwogen kan hebben dat haar briefwisseling met alle kattedelletjes en ansichtkaarten erbij, nog eens integraal zou worden gepubliceerd.

In haar nawoord gaat Ursula Ludz kort in op de motivatie om deze privé-correspondentie toch te publiceren. Zij geeft toe dat zowel Heidegger als Arendt dit waarschijnlijk niet gewild zou hebben. Ook voor Heidegger stond immers het denken van een filosoof los van zijn biografie. Beroemd is de manier waarop hij eens een college over Aristoteles begon: 'Hij werd geboren, werkte en stierf'.

Safranski stelt met recht dat Heidegger wilde dat er ook zo over hem gesproken zou worden. Als privé-persoon was hij onbelangrijk, hij wilde verdwijnen in zijn filosofie.

Waarom dan toch een uitgave van de briefwisseling? Het sterkste argument dat Ludz aanvoert, is dat de affaire tussen 'de koning in het rijk van het denken' en 'de koningin in het rijk van het oordelen' al sinds de grote Arendt-biografie van Young-Bruehl uit 1982 bekend was. Dit leidde tot allerlei speculaties en zogenaamde sensationele onthullingen. Het laatste uitvloeisel daarvan was het boek van Ettinger. Ook al zijn er zaken die in onze sensatiebeluste tijd beter geheim kunnen blijven, toch leek het, aldus Ludz, in dit geval juist om de briefwisseling als geheel aan het licht van de publieke ruimte bloot te stellen. Het alternatief zou hebben gelegen in het voort laten bestaan van wilde interpretaties en fantasieën.

Dit komt over als een honorabele argumentatie. We hebben nu in elk geval enig feitelijk materiaal ter beschikking om de relatie tussen Arendt en Heidegger te duiden. Blijft de vraag in hoeverre deze privé-correspondentie uitstijgt boven een 'human interest story'? Met Safranski ben ik het eens dat er wel degelijk een samenhang bestaat tussen leven en denken van de meeste filosofen. In zijn Heidegger-biografie demonstreert hij dit overduidelijk. Kan in dit concrete geval de privé-correspondentie van Arendt en Heidegger ook hun filosofie verhelderen? Hier blijf ik mijn twijfels houden.

De belangrijkste reden hiervoor ligt in het karakter van de brieven. Als ik mij tot Arendts aandeel beperk, wordt het duidelijk dat ze zelden vrijuit schrijft. Dat is zichtbaar in de weinige jeugdbrieven die bewaard zijn gebleven, het springt nog meer in het oog in de latere brieven toen na 1950 het verbroken contact hersteld werd. Ze formuleert voorzichtig en afgewogen en vermijdt te spreken over zaken die haar bezighouden als ze kennelijk vermoedt dat die Heidegger kunnen kwetsen en ergeren. Dit is geen psychologische veronderstelling van mij, maar een gemakkelijk verifieerbare interpretatie. We beschikken namelijk over een aantal veel uitgebreidere briefwisselingen van Arendt, waarin ze veel scherper laat zien wat haar bezighoudt. Daarnaast is er de fascinerende uitgave in twee delen van haar *Denktagebuch*. Hierin maakte zij vanaf 1950 uitgebreide aantekeningen over haar lezen en denken, die als voorbereidingen op haar teksten dienen. Bitter weinig van de zaken die haar bezighielden, komt terug in de brieven aan Heidegger. Pas in de laatste brieven, toen Arendt worstelde met het concipiëren van *The life of the mind*, komt er af en toe een korte vraag over Schelling en Kant in de correspondentie met Heidegger aan de orde. Maar ook dan stelt zij zich vooral op als een dankbaar luisterende leerlinge. In een vroege brief aan Blücher, haar echtgenoot, had zij er al op gewezen hoe moeilijk het voor haar voormalige leermeester was om haar als een zelfstandig denkster te aanvaarden. Daarom nam ze zich voor om in de relatie met Heidegger vooral studente te blijven. Dat heeft ze tot het eind van de correspondentie volgehouden.

Wat dat betreft is er niet alleen een groot verschil met de brieven aan Blücher, waarin ze tijdens haar Europese reizen haar hart lucht. Ook in de uitgegeven correspondentie met haar andere leermeester Karl Jaspers en haar hartsvriendin Mary McCarthy schrijft ze vrijuit over filosofie en politiek. De vele themata die ze met beiden aanroert en die direct op haar werk betrekking hebben, komen in de brieven naar Heidegger totaal niet aan de orde. Bovendien spreekt ze Jaspers ondanks de gevoelens van dankbaarheid en respect die ze als leerlinge altijd bleef koesteren, meer en meer aan als intellectuele gelijke, aan wie ze haar ideeën en twijfels voorlegt. De briefwisseling met hem wordt daarom een ware *Fundgrube* voor de ontstaansgeschiedenis van Arendts politiek-filosofische werk. Bij de correspondentie met Heidegger is dit totaal niet het geval, behalve zoals gezegd in zeer beperkte mate in de latere brieven. En leg hier de brieven tussen de twee vriendinnen eens naast. Roddels, raadgevingen voor Mary's veelvuldige liefdesaffaires, politieke commentaren en kritieken op elkaars werk wisselen elkaar voortdurend af. Als beiden elkaar enige tijd niet konden zien en spreken, moesten ze in brieven toch de laatste nieuwtjes en hun meest recente ideeën

kwijt. Niets van dit soort gretigheid en urgentie vinden we in de af en toe zeer spaarzame briefwisseling met Heidegger die zich soms tot verjaardagswensen beperkt. De lijnen naar het publiek zichtbare denken worden er nauwelijks in getrokken.

Gevaarlijke maar onvermijdelijke psychologisering

Een tweede obstakel om de Arendt-Heidegger-correspondentie filosofisch vruchtbaar te maken, ligt in de gebrekkige overlevering en het lapidaire karakter ervan. Met name voor het begin spelen beide factoren een rol. Zoals gezegd zijn de brieven van Arendt afwezig, terwijl die van Heidegger waarschijnlijk ook niet allemaal zijn bewaard. Het is zo goed als onmogelijk om op grond van deze vrij eenzijdige brokstukken een consistent beeld van de beginperiode te schetsen. Daar komt bij dat beide geliefden duidelijk meer te zeggen dan te schrijven hadden. Vaak wordt in de brieven gezinspeeld op gesprekken die wij niet kennen.

Dat laatste is ook het geval in de latere correspondentie. Arendt overviel in februari 1950 Heidegger met een bezoek. De brieven erna laten ons een Heidegger zien die weer in de ban raakt van zijn voormalige studente. Hij stuurt haar gedichten in zijn filosofisch jargon die naar mijn bescheiden oordeel het sinterklaasrijm meestal niet overstijgen, wisselt foto's uit en wil duidelijk de verloren jaren in hun relatie op enige wijze inhalen. Arendt toont zich terughoudender. Zeker, ze schrijft Heideggers gedichten over en ze bewaart ze maar ze laat van haar kant weinig van haar gevoelens en werkzaamheden zien. Werden die toch besproken als beiden elkaar tijdens Hannahs regelmatige reizen naar Duitsland zagen? Waar hadden ze het over? Filosofisch belangrijk lijkt een bepaald gesprek over de taal, waarnaar in de brieven verwezen wordt. De inhoud ervan komen we echter niet te weten. Dat geldt eigenlijk voor alle gesprekken naar de inhoud waarvan we op grond van aanduidingen kunnen raden. Ursula Ludz heeft gelijk: ondanks haar publicatie van de bewaarde brieven en uitvoerige annotatie erbij blijft het geheim grotendeels bestaan. Zeker, de meest wilde speculaties mogen met de publicatie van de briefwisseling de pas zijn afgesneden, de aard van de gepubliceerde correspondentie zelf bevredigt ongetwijfeld de sensatiezucht onvoldoende.

Bij zoveel afgeschermdde intimiteit en zo weinig verhelderende brieven ontkomt de lezer niet aan psychologiseren. Op grond van wat hij weet of meent te weten van één van de twee protagonisten vult hij gaten in, verduidelijkt hij vage toespelingen en schrijft hij de personages bepaalde bedoelingen en stemmingen toe. Juist Arendt is het weer die op het gevaar van dit soort (toegedichte) introspectie heeft gewezen. Volgens haar dienen we ons niet te verliezen in eindeloze duidingen 'van de tegenstrijdigheden en dubbelzinnigheden' die huizen in 'de duisternis van ons eigen eenzame hart'. Het is eerder de ander die op grond van onze publieke daden en woorden licht kan werpen op wie wij zijn. Zonder een met andere mensen gedeelde openbare ruimte lopen wij het gevaar in onze private gevoelens en bedoelingen vast te lopen. In haar studie over Rachel Varnhagen waarschuwt Arendt ervoor dat introspectie vaak tot leu-

genachtigheid leidt en dat via psychologisering openbare zaken onvermijdelijk uitgedrukt worden in het idioom van het intieme: de roddel.

Dat is allemaal ongetwijfeld waar en de boeken van Wolin – die overigens Arendts observaties citeert – en Ettinger laten het gevaar zien van psychologische duidingen. Helaas kunnen we niet zonder als we elkaar in de intimiteit van persoonlijke relaties willen duiden en begrijpen. Maar ook bij het beoordelen van publieke personen en hun politieke handelingen blijkt ondanks Arendts rigide onderscheiding tussen publiek en privé, psychologisering verleidelijk en soms quasi-onontkoombaar.

Het zou leuk zijn om bijvoorbeeld eens te kijken hoezeer Arendt en McCarthy zich in de intimiteit van hun brieven laten gaan in het toeschrijven van motieven aan publieke personen, het psychologiseren van daden en het roddelen over mensen. Arendt zondigt met andere woorden voortdurend tegen haar eigen strenge maatstaven die het publieke en het private domein gescheiden willen houden en die openbare handelingen in plaats van persoonlijke bedoelingen willen beoordelen. Nogmaals, deze inconsequentie is onvermijdelijk, maar ze leidt inderdaad vaak tot lukrake gissingen en onjuiste uitspraken. Het eenzame menselijke hart blijft ondanks alle pogingen om erin door te dringen nu eenmaal duister.

Hoe moeilijk het is om gevoelens te interpreteren en woorden te duiden, blijkt talloze malen in de correspondentie tussen Arendt en Heidegger. Ik verwees al naar het nieuwe begin in 1950. Tegenover Heidegger die meende dat een favoriete studente die nauwelijks veranderd was hem opzocht om de verloren jaren in te halen, stond Arendt die een eigen leven had geleid en al een grote reputatie had opgebouwd. Het duurde tot de herfst van hun relatie voordat Heidegger enigszins de zelfstandigheid van Arendt als filosofe ging erkennen. Daarvóór was er eigenlijk alleen maar sprake van een langdurig en gigantisch, door Arendt niet openlijk bestreden, misverstand.

Ook hun laatste ontmoeting op 12 augustus 1975 wordt door misverstanden en onbegrip gekenmerkt. Na Arendts dood op 4 december van datzelfde jaar schreef Heidegger een ook in de *Briefe* opgenomen condoléancebrief aan Hans Jonas (259 e.v.), waarin hij met nadruk op het laatste vriendenbezoek van Hannah wijst. Dat het volgens Arendt zelf niet zo vriendelijk toeging, weten we onder andere uit een brief van Arendt aan McCarthy van 22 augustus. Ze schrijft dat ze zeer terneergeslagen terugkwam van het bezoek aan Heidegger, daar deze ‘afzijdig en onbenaderbaar’ was. Was Heidegger dit vergeten, had hij het niet opgemerkt, wilde hij het voor Jonas verzwijgen? Ursula Ludz trekt dit misverstand meteen in het filosofische. Het getuigt volgens haar van een verschil in interpretatie dat door de hele verhouding heen loopt. ‘Hij herinnert zich het anders dan zij het haar vriendin ... bericht. En de vraag dringt zich op: wat is werkelijkheid’ (362).

We hoeven ons niet in deze laatste vraag te verliezen om de gevaren en problemen van psychologische duiding te onderkennen. Als Arendt en Heidegger elkaar al vaak niet begrepen, dan mag de lezer van hun in brokstukken overgeleverde correspondentie wel helemaal voorzichtig zijn in zijn duidingen. Dat geldt al als we hun verhaal als *human interest story* willen neerzetten, het is helemaal van toepassing op pogingen om

lijnen door te trekken naar hun publieke filosofische werk. Als er al lijnen getrokken moeten worden, zouden die wat mij betreft vooral in de omgekeerde richting moeten lopen. Ik licht dit kort toe.

Van de jonge Heidegger kunnen we leren dat geen enkele duiding mogelijk is zonder *Vorverständnis*. Welnu, ik ben mij bewust dat mijn *Vorverständnis* bij het lezen van de *Briefe* ligt in een interpretatie van de filosofische relatie tussen Arendt en Heidegger. Meer nog dan de reeds genoemde studie van Dana Villa is *Het Thracische dienstmeisje en de professionele denker*, waarin Jacques Taminiaux de intellectuele verhouding tussen Arendt en Heidegger onderzoekt, voor mij een uitgangspunt. Taminiaux laat volgens mij op overtuigende wijze zien dat heel de filosofie van Arendt beschouwd kan worden als een intense dialoog met het denken van haar leermeester. Ik geef het graag toe, deze dialoog is voor mij honderd maal interessanter dan de zogenaamde sensationele briefwisseling tussen beiden. Dat Arendt deze dialoog met en uiteindelijk afwijzing van Heideggers denken via haar publieke voor iedereen toegankelijke wijsbegeerte voerde, zegt veel over haar. Dat Heidegger hier geen enkele notie van had, nog meer over hem.

Hoe dit ook zijn mag, vanuit de filosofisch gescheiden wegen die beide denkers uiteindelijk gingen (waarbij het duidelijk zal zijn dat de weg van Arendt eerder de mijne is), lees ik ook hun briefwisseling. Dat levert een totaal andere interpretatie van hun persoonlijke relatie op dan Ettinger en Wolin bieden. Tegenover het afhankelijke meisje dat altijd in haar denken gebonden bleef aan de magiër van Messkirch ontdek ik een zelfstandige vrouw die zonder haar eerste grote liefde voor haar leermeester te verloochenen een volstrekt eigen weg gaat. Laat ik een voorbeeld geven van de interpretatieproblemen door een citaat, dat ook door Wolin (62) en Ettinger (30) wordt gebruikt, te geven uit een afscheidsbrief die Hannah op 22 april 1928 aan Martin (overigens het 'Lieber Martin' ontbreekt boven de brief zonder aanhef) schreef. De laatste zin luidt: 'Ich hätte mein Recht zum Leben verloren, wenn ich meine Liebe zu Dir verlieren würde, aber ich werde diese Liebe verlieren und ihre Realität, wenn ich mir der Aufgabe entzöge, zu der sie mich zwingt.'

Ettinger en Wolin ontwaren hier beiden de getuigenis van een desperate en afgewezen minnares. Volgens Wolin doet ze aan het eind in een toegift nog 'een larmoyante voorspelling' door Heidegger met zelfmoord te dreigen. Tussen aanhalingstekens lezen we daar:

'... und wenn Gott es gibt
Werd ich Dich besser lieben nach dem Tod'.

56

Wat beiden ontgaat, is dat het hier om een citaat gaat uit een vertaling van Rilke van een Portugees sonnet en dat Arendt haar denken over het onwereldse van de liefde ook elders, bijvoorbeeld in het *Denktagebuch* van mei 1953, met dit citaat verknoopt. Belangrijker is misschien nog dat Arendt vóór de geciteerde slotzin in de brief uitvoerig verwijst naar de eigen weg die ze in de wereld te gaan heeft. Juist de liefde en ook de breuk vanuit de verliefdheid dwingen haar hiertoe.

Maar nogmaals, deze ontdekking van de noodzaak een eigen wijsbegeerte te ontwikkelen, heeft allerm minst in te houden dat zij de oorspronkelijke liefde ontkent. Dat heeft ze haar hele leven niet gedaan, wat niet betekent, zoals Wolin en Ettinger suggereren, dat zij altijd afhankelijk van Heidegger zou zijn gebleven.

Twee interpretaties botsen hier op elkaar. De mijne loopt van de publieke sfeer naar de intieme levenssfeer. De andere belicht de filosofie vanuit de intieme verhouding. Een argument dat voor de vruchtbaarheid van mijn interpretatie pleit, zij het dat het nooit beslissend kan zijn, is dat Arendt (maar hetzelfde geldt zoals we zagen voor Heidegger) er nooit enige twijfel over heeft laten bestaan dat de zaak van het filosofisch en politiek oordelen elke liefde of vriendschapsrelatie oversteeg. Hier lag de publieke weg die zij moest gaan. Eigenlijk zeg ik dit niet goed voor Arendt met haar trouw in vriendschap en liefde, die konden juist de gerichtheid op het publieke oordelen voor haar versterken. Maar in het onwaarschijnlijke geval dat zij zou moeten kiezen tussen vriendschap en een eigen oordeel over de wereld, zoals dat gebeurde in de controverses over haar Eichmann-boek, was haar richting duidelijk. Het lijdt voor mij geen twijfel dat zij hetzelfde soort keuze tegen de persoon van Heidegger zou hebben gemaakt als haar zelfstandige publieke oordelen in gevaar zou zijn gekomen. Dat deed ze in feite al in de perioden tussen 1929 en 1950 toen de relatie totaal en tussen 1954 en 1966 toen deze zo goed als geheel verbroken was.

Genoeg gepsychologiseer via *if-history*. Voor Arendts persoonlijke levensverhaal maakt het al veel uit of men in haar de zelfstandige denkster of de afhankelijke minnares ziet. Voor de interpretatie van haar filosofie geldt dit des te meer. Wie de tweede keuze maakt, zou die in elk geval ook via een gedegen analyse van haar werken moeten ondersteunen. Zoals ik al heb opgemerkt, schiet Wolin hierin tekort, terwijl Ettinger hier zelfs geen poging toe doet.

Liefdevolle hypocrisie

Eén vraag blijft nog liggen. Had Arendt niet veel misverstanden kunnen voorkomen door Heidegger haar zelfstandige filosofische weg van meet af aan duidelijk te maken? En waarom heeft ze dit niet gedaan? Als ik probeer een antwoord hierop te formuleren, ontkom ik weer niet aan een psychologische duiding. Die kan ik samenvatten met de kop hierboven die ik ontleen aan een recente interessante column van Pieter Hilhorst in de *Volkskrant* (03-06-2003). Hilhorst munt het begrip ‘liefdevolle hypocrisie’ via een analyse van de dubbelzinnige verhouding tussen migrantenkinderen en hun ouders. Enerzijds voelen zij als kinderen vanzelfsprekend liefde en respect voor hun ouders, anderzijds oriënteren zij zich in de nieuwe cultuur en taal veel sneller, waardoor zij een scherp zicht krijgen op de zwakheden en afhankelijkheid van de oudere generatie. ‘Ze willen hun eigen leven leiden maar ze willen boven alles hun ouders niet onnodig kwetsen’, schrijft Hilhorst. In een citaat uit het toneelstuk *Duivelseiland* van Rashid Novaire vat hij deze houding samen: ‘Ik lieg tegen jou, maar ik lieg voor jou.’

Dat laatste is ongetwijfeld te sterk uitgedrukt voor de toon van Arendt in haar brieven aan Heidegger. In hun tijd en met hun achtergrond was er eerder sprake van respect, omzichtigheid en het verzwijgen of verpakken van mogelijke pijnlijke onderwerpen. Een huidige, meer op direct taalgebruik gerichte generatie die inmiddels de nodige therapeutische revoluties achter de rug heeft, zal echter af en toe toch eerder aan 'liegen' denken. Hoe moeten we bijvoorbeeld oordelen over de spanning die er bestaat tussen de vaak privé geuite gevoelens van Arendt over Heideggers taalgebruik in zijn latere filosofie en haar dankbare aanvaarding van Martins voor haar in dezelfde toon geschreven gedichten. Dat Arendt zich vrolijk maakte over het feit dat Heidegger in zijn gerichtheid op het *Sein* dit zelfs op zijn oud-Duits als 'Seyn' ging schrijven, is bekend. Dat hij in een aan hun eerste ontmoeting gewijd gedicht van 6 februari 1950 ook het 'Seyn' aanroept, heeft haar in elk geval waarschijnlijk tot een kritische glimlach verleid. Had zij de gevoelens die hierachter verscholen gingen nu aan Heidegger moeten meedelen? Is het een leugen dat ze deze verzweeft?

De relatie tussen Arendt en Heidegger berustte in hun latere leven niet op de zo transparant mogelijke communicatie die thans voor velen als een ideaal geldt. Het geheim ervan valt daarom niet meer te ontsluiten. Zeker is wel dat Arendt haar leermeester altijd dankbaar is gebleven voor de manier waarop deze haar met de wijsbegeerte liet kennismaken. Dat haar eigen filosofie zich tenslotte diametraal tegen de zijne keerde, heeft deze dankbaarheid en verering nooit verminderd. Voorzover Heidegger voor haar ook een vaderfiguur was – we blijven psychologiseren – is zij net als de migrantenkinderen die Hilhorst beschrijft nooit openlijk tegen hem in opstand gekomen. Haar onafhankelijkheid had Arendt allang via haar eigen werk bevochten. Een openlijke en pijnlijke strijd met haar leermeester was daar niet meer voor nodig. Pas in *Willing*, het postuum verschenen tweede deel van haar geplande trilogie *The life of the mind*, rekent Arendt op directe wijze af met Heideggers filosofie (172-194). Young-Bruehl (459) schrijft dat ze daar pas toe over meende te kunnen gaan toen ze ervan overtuigd was dat de zieke, tachtigjarige Heidegger deze tekst waarschijnlijk niet meer onder ogen zou krijgen. Het aan Heideggers denken gewijde hoofdstuk ligt er dan ook niet om. De toon is schrill, de afwijzing radicaal, de verwijzing naar Heideggers betrokkenheid bij de nazi-beweging en naar zijn latere onvoldoende reflectie hierop, scherp en duidelijk. Wie zich interesseert voor Arendts wijsgerige relatie tot Heidegger zou deze tekst, waarin het oeuvre van de laatste vanaf *Sein und Zeit* tot de laatste teksten de revue passeert, als uitgangspunt moeten nemen. Hier is geen sprake meer van liefdevolle hypocrisie zoals in de privé-correspondentie, maar wordt een portret geschetst van een denker via wie het Zijn als een nieuwe incarnatie van Hegels Wereldgeest, 'dat spookachtige Niemand', lijkt te moeten spreken.

Is het ten slotte verwonderlijk dat Wolin deze laatste tekst in het geheel niet noemt? Als ik nog eenmaal terugkeer naar zijn boek is dit omdat mij bij het afsluiten van dit artikel een tweede recensie van Heideggers kinderen onder ogen kwam, die opnieuw laat zien hoe gevaarlijk het is een oordeel over een publieke beschikbare filosofie te vellen via een analyse van een privé-correspondentie. Jos de Man looft in *HP-De*

Tijd (13-06-2003) in een uitvoerige beschouwing het ‘zonder passie of vooringenomenheid’ geschreven werk van Wolin ‘waarin met koele objectiviteit de feiten nog eens op een rijtje worden gezet’. Dit leidt volgens De Man tot een onontkoombaar ‘requisitoir tegen Heidegger en tegen Hannah Arendt’. Niet gehinderd door enige kennis van Arendts werk dikt hij Wolins interpretatie nog aan. Achter de uiteenzettingen over de relatie tussen ‘virtu’ en ‘handelen’ in *Vita activa* zou niet alleen Heidegger maar zelfs Hitler schuilgaan. De Man zegt het Wolin na, Arendt heeft nooit geanalyseerd welke rol het anti-semitisme in het nazisme speelde en daarom pleitte ze de Duitsers vrij van de holocaust. Hij heeft kennelijk niet opgemerkt dat Wolin ook Arendts hoofdwerk over het nazisme, *The origins of totalitarianism*, niet gelezen heeft. Het eerste van de drie delen hiervan gaat immers over het anti-semitisme.

Misschien had Arendt er uiteindelijk toch beter aan gedaan de liefdesbrieven van Heidegger en haar te vernietigen. Er was ons dan veel onzin over haar filosofie bespaard gebleven. Maar wie weet, levert de publicatie ervan ooit een mooie roman op over dé grote filosofische liefdesaffaire van de twintigste eeuw.

Literatuur

- Arendt, H. (1981) *Rachel Varnhagen, Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik*. München, Piper.
- Arendt, H. (1996 (1929)) *Love and Saint-Augustin*. Chicago, University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1994 (1958)) *The origins of totalitarianism*. Londen, Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
- Arendt, H. (1994 (1958)) *Vita activa*. Amsterdam, Boom.
- Arendt, H. en K. Jaspers (1977) *Briefwechsel 1926-1969*. München, Piper.
- Arendt, H. (1995) *Between friends. The correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy, 1949-1975*. Londen, Socker and Warburg.
- Arendt, H. en M. Heidegger (1998) *Briefe 1925-1975*. Frankfurt a.M., Vittorio Klosterman.
- Arendt, H. (2002) *Denktagebuch 1950-1973*. München, Piper.
- Ettinger, E. (1995) *Hannah Arendt - Martin Heidegger*. New Haven, Yale University Press.
- Safranski, R. (1995) *Heidegger en zijn tijd*. Amsterdam, Contact.
- Taminiaux, J. (2000) *Het Thracische dienstmeisje en de professionele denker. Hannah Arendt en Martin Heidegger*. Nijmegen, Sun.
- Villa, D.R. (1996) *Arendt and Heidegger. The fate of the political*. Princeton, Princeton University Press.
- Wolin, R. (2003) *Heideggers kinderen. Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse*. Amsterdam, Atlas.
- Young-Bruehl, E. (1982) *Hannah Arendt. For love of the world*. New Haven, Yale University Press.